

Qayaüstü incəsənət arxeoloji irs kimi

Sevinc Şirinli

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Qayaüstü incəsənət nümunələrinə dönyanın insan tərəfindən məskunlaşan bütün hissələrində rast gəlmək mümkündür. Hazırda təxminən 20 000 ərazinin aid edildiyi 820 qayaüstü təsvir mərkəzi fərqləndirilir. Bu təsvirlərin yaradıcıları müxtəlif insan qrupları ovçu-yığıcılar, baliqçı qəbilələr, maldarlıqla məşğul olan insan birlikləri idilər. Bu təsvirlər vasitəsilə minilliklər boyunca insanların həyat tərzi, onların dünyagörüşləri, inamları, baş verən texniki yenilikləri əyani şəkildə görmək mümkündür. Belə ki, təsvir olunan heyvanlar ərazinin ekosistemi, flora və faunası, silahlar, alətlər texniki bacarıqlarını, mif və inamların təcəssümü olan rəsmlər isə insan, təbiət və “superqüvvə” arasındaki əlaqəni göstərir (5, 20). Dönyanın fərqli coğrafiyalarda yayılmış təsvirlər arasındaki oxşarlıq maraq doğurur. Gündəlik həyat tərzlərindən asılı olaraq eyni ictimai sistemdə yaşayan fərqli ərazilərin təsvirləri oxşarlıq nümayiş etdirir. Bununla yanaşı lokal fərqləri, hətta rəssamın individual olaraq təsvirə yanaşmasını istisna etmək olmaz.

Qayaüstü təsvirlərə açıq qaya səthlərində, sığınacaqların, dərin mağaraların divarlarında, tavanlarında, ayrıca qaya parçalarında yaradılmış rəsmlər aid edilir. Bu cəhətləri nəzərə alaraq qayaüstü təsvirlər təbii qaya səthində yerləşməklə sümük, taxta, parça üzərində yaradılan “daşına bilən” incəsənət nümunələrindən fərqlənir. Qayaüstü təsvirlərə: petroqliflər (daş üzərində oyma ilə yaradılan rəsmlər), piktoqraflar (rənglə çəkilmiş rəsmlər) və yer fiqurları (geoqlif və intaliolar) aid edilir (6, 60-63).

Qayaüstü təsvirlərin mövzu əhatəsi də çox genişdir. Xüsusilə geniş yayılmış təsvirləri var ki, bu da bizə onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa imkan verir: zoomorflar, antropomorflar, geometrik işarələr, nəqliyyat vasitələri, abstrak işarələr. Təsvirlərin mövzu əhatəsi onların yayıldığı ərazinin lokal xüsusiyyətlərindən asılıdır. Antropomorf təsvirlər ən geniş yayılmış motiv olsa da onların da çəkilməsində xeyli fərqli cəhətlət vardır.

Qayaüstü təsvirlərin yaradıldığı landşaft da ən azı bu təsvirlər qədər əhəmiyyətlidir. Bu təsvirlər yaradıldığı əraziyə aid olduğundan ətraf mühitdə baş verən dəyişiklikləri onların vasitəsi ilə izləmək mümkündür. Qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan mütəxəssislərin əksəri hesab edirlər ki, “qayaüstü təsvirlər müqəddəs yerlərlə əlaqəlidirlər” və ya “özləri müqəddəsdirlər”. Misal olaraq, M.Devlet Boyar abidəsi haqda yazırıdı: “bu abidə mövsümü bayramların keçirildiyi qədim ritual yerlərdəndir və kult məqsədilə yaradılmışdır”. Bu cür fikirlər A.Okladnikov tərəfindən Şişkin

abidəsi, A.Mazin Amur ətrafi petroqliflər, Murqur-Sarqol, Mərkəzi Asiya-nın bir çox qayaüstü təsvir sahələri haqda da söylənilmişdir (4, 13-14).

Məsələ ilə bağlı bir neçə faktorun nəzərdən keçirilməsi zəruridir: ilk olaraq müxtəlif dövr təsvirlərinin çəkilməsi zamanı vahid qayanın seçilməsi. Azərbaycan qayaüstü incəsənəti üçün buna ən yaxşı misal Qobustan abidəsidir. Təkcə Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində yerləşən Ana Zağa mağarasının divarlarını təşkil edən 29, 30 N-li qayalar üzərində 70-dən çox təsvir qeydə alınmışdır. Digər tərəfdən qayaüstü təsvirlər öz yerləşməsinə görə də müxtəliflik nümayiş etdirirlər: əgər bir ərazidə çoxlu sayda təsvir görmək mümkündursa, digərində üzərində təsvir olan kiçik qaya parçası və ya sadəcə 1-2 təsvirin olduğu sığınacaq vardır. Bu zaman böyük bir ərazinin və ya sadəcə təsvirli daşın tədqiqata cəlb edilməsi əsas problem kimi qarşıda durur.

Ümumiyyətlə arxeoloji ədəbiyyatlarda təsvirlərin yerləşmə məsələsi ilə bağlı “hami üçün olan incəsənət” və ya “gizli incəsənət” anlayışlarından istifadə olunur. Birinci halda böyük qaya panellərinə çəkilən təsvirlər hətta uzaq məsafədən seçilir, onlar hamının rahatlıqla görə biləcəyi yerdədir. Bəzi təsvirlər isə çətin çıxıla bilən qayalarda, eyni anda yalnız 1 və ya 2 adamın dayana biləcəyi dar, qaranlıq yerlərdə yerləşir ki, tədqiqatçılar onları 2-ci qrupa aid edir və daha çox rituallarla əlaqələndirirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, pertoqliflərin yerləşdiyi ərazilər müəyyən hallarda hətta indi də yerli əhali üçün öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Məsələn, Şərqi Sibirin, Dağlıq Altayın və ya Avstraliyanın aborigenləri üçün bu təsvirlər hələ də müəyyən əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Azərbaycanda isə bu məsələ ilə bağlı Qobustan abidəsinə müraciət etmək olar. Cingirdağ-Yazılıtəpə ərazisində I.Cəfərzadə tərəfindən 91 N-li daş üzərində qeydə alınmış epiqrafik yazıya və sitayış yeri kimi qiymətləndirilən tikili qalığına əsasən Cingirdağın orta əsrlər boyunca “müqəddəs” yer kimi öz əhəmiyyətini saxladığı göstərir. XIX əsrin sonlarına qədər bu ərazi yerli əhali tərəfindən Cingir baba adı ilə adlandırılmış və onlar dua etmək üçün buraya gəlmişlər (3, 18). Böyükdaş dağı aşağı səki sahəsində yerləşən 117 N-li qaya üzərində I.Cəfərzadə tərəfindən mehrab kimi qeydə alınmış təsvirli daş vardır. Həmin təsvirin yanında kiçik ölçülü keçi təsvirləri və heyvan ipini bağlamaq üçün istifadə olunan dəlmə vardır. Fikrimizcə bu qurban gətirilmə ayını ilə bağlı olmuş, heyvan təsvirləri isə qurban kəsmək üçün gətirilmiş heyvanların simvolik təsvirləridir.

Qeyd etdiyimiz kimi qayaüstü təsvirlərin yayılma arealı çox müxtəlifdir. Arxeoloji ədəbiyyatlarda qayaüstü təsvir sahəsi və qayaüstü təsvir yeri anlayışları bir-birindən fərqləndirilir:

I. Qayaüstü təsvir sahəsi təsvirlərin yerləşdiyi məkandır. Bir qayaüstü sahə digərindən 500 metrlik məsafə ilə ayrılır. Hazırda 20 000 qayaüstü təsvir sahəsi fərqləndirilir.

II. Bir qayaüstü təsvir sahəsinə bir neçə qayaüstü təsvir yeri aid ola bilər. Onlar arasındaki məsafə 20 kilometrlik məsafə şəklində hesablanır. Ümumilikdə təxminən 820 bu cür ərazi qeydə alınmışdır (5,11).

Qayaüstü təsvirlərin dövrləşdirilməsi bu sahə ilə məşğul olan arxeoloqların qarşısında duran əsas problemlərdən biridir. Hazırda təsvirin yaşıının müəyyənləşdirilməsində arxeoloqlar müxtəlif metodlardan istifadə edirlər. Bu baxımdan nisbi və mütləq xronologiya anlayışlarına diqqət yetirək: nisbi xronolgiyaya-bir lokal arealda yerləşən təsvirlərin xronolji ardıcılığının yaradılması, motiv və ya motivlərin ümumi xronoloji çərçivə daxilində dövrləşdirilməsi aiddir. (məs: A təsviri B təsvirindən qədimdir; A təsviri C fazasına daxildir). Nisbi xronologiya digər xronologiyalar kimi müxtəlif dəlillərin kombinasiyasına əsaslanan zaman daha yaxşı nəticələr verir. Bu dəlillərə qayaüstü təsvirin mövzu əhatəsi də daxildir. Misal üçün təsvir olunan heyvan növlərinin ərazidə nə vaxt yayılması və ya nəslinin kəsilməsi; silahların, alətlərin nə vaxt meydana çıxması; insanların məşğuliyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi təsvirinin nisbi xronologiyasının yaradılmasına kömək edir (7, 75-76).

Çoxsaylı qayaüstü təsvirlərin toplaşlığı ərazilərdə təsvirlərin üst-üstə çəkilməsi müşahidə olunur. Bu kəsişmələr uzun dövr ərzində fəndlər və mədəniyyətlər arasındaki “dialog”dur. Lakin bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, digərinin üzərində yerləşən təsvir yaşı göstərmək üçün mütləq göstərici ola bilməz. Bu zaman təsvirin yerləşməsi, mövzu əhatəsi, ölçüsü diqqətə alınmalıdır. Üst-üstə düşmələrin daha dəqiqliyəti təsvirinin hazırlanması üçün Harris matrix diaqramından istifadə olunur.

Qayaüstü təsvirlərin yaradılması və mənası barədə empirik biliklər müəyyən etnoqrafik və tarixi dövr daxilində ərazinin yaşıının müəyyənləşdirilməsində istifadə olunur.

Hazırda qayaüstü təsvirlərin tədqiqində kalibrəşdirilmiş yaşı müəyyən edilməsinə xidmət edən mütləq xronologiyadan istifadə olunur. Lakin burada da “mütləq xronologiya” anlayışına diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Bu məqsədlə ən çox istifadə olunan isə radiokarbon analizinin nəticəlidir.

Bundan əlavə təsvirlərin yerləşdiyi ərazidə aşkarlanan arxeoloji artefaktlar, geologiya, həmçinin arxeologianın dəqiqliyəti elmlərlə əlaqəsi təsvirlərin yaşıının müəyyən edilməsində əhəmiyyətlidir.

Xronolji baxımdan Qobustan Azərbaycanda ən qədim qayaüstü təsvir mərkəzi olmaqla yanaşı həm də uzun tarixi mərhələni əhatə etməkdədir. Abidənin ilk tədqiqatçısı İ.Cəfərzadə qayaüstü təsvirləri xronoloji baxımdan 6 mərhələyə ayırır: bölgüdə anfas və profildən siluet formasında çəkilmiş

qadın və kişi təsvirləri ən qədim olmaqla e.ə. VIII-minilliyyə aid edilir. Ən son təsvirlər isə erkən orta əsrlər dövrünə aid edilməklə VIII-IX əsrlər göstərilir. Bununla yanaşı İ.Cəfərzadə XIX əsrin sonlarına qədər Qobustanda bu ənənənin davam etdiyini qeyd edir (3, 17). 1965-ci ildən C.Rüstəmovun rəhbərliyi F.Muradovanın iştirakı ilə Qobustanda aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri təsvirlərin xronologiyası məsələsinə aydınlıq gətirdi və onları daha erkən mərhələyə aid etməyə imkan verdi. Bu baxımdan Ana Zaşa, Kənizə, Ovçular zağası, Öküzlər-1, Öküzlər-2, Firuz, Firuz-2, Maral, Ceyranlar, Qayaarası-1, Qayaarası-2 düşərgələrindən arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış rəsmli daşlar və 43 ədəd qayanın mədəni təbəqə örtməş sahəsindən aşkar edilən yüzlərlə qədim şəkillər qayaüstü təsvirlərin dövrünün müəyyənləşdirilməsində həllədici əhəmiyyətə malikdir. Hazırda Qobustanın ən qədim rəsmliyi e.ə. XVIII-XV minilliklərə, yəni Üst Paleolitin sonundan erkən Mezolitə keçid dövrünə aid edilir (1,182-183). Qobustan qədim qayaüstü təsvirlərin daşlar üzərində çəkilməsi texnikası cəhətdən də zəngindir. Onlar əsasən oyma üsulu ilə kontur verilməklə, sürtmə-cılalama üsulu ilə, iti metal alətlə çox nazik və dayaz (1,0-1,5) cızma xətlərlə və rənglə çəkilmişdir (2, 14).

Hazırda baş verən qlobal proseslərin fonunda mədəni mirasın qorunub saxlanması, öyrənilməsi, gələcək nəsillərə ötürülməsi müasir cəmiyyətlər üçün əsas prioritetlərdəndir. Qayaüstü təsvirlərin xüsusiilə “kövrək” sənət nümunələri olmasına nəzərə alsaq bu sahədə fəaliyyətin gücləndirilməsi zəruridir. Daha çox açıq qaya səthlərində yaradılmış qayaüstü incəsənət nümunələri bu gün bir çox təhlükələrlə üz-üzədir: iqlim dəyişiklikləri, müxtəlif təbii proseslər nəticəsində qayaların səthninin zədələnməsi, insan fəaliyyətinin nəticələri və digər faktorlar.

Bu məqsədlə bir sıra beynəlxalq və lokal təşkilatlar yaradılmışdır. Otuzdan çox qayaüstü incəsənət nümunəsinin yerləşdiyi abidə UNESCO tərəfindən qorunmaya alınmışdır. Sevindirici haldır ki, respublikamızın ərazisində yerləşən Qobustan abidəsi də 2007-ci ildə UNESCO-nun “Dünya Mədəni İrs Siyahısı”na daxil edilmişdir. Çünkü qayaüstü incəsənət nümunələri təkcə yaradıldığı yerə, xalqa yox bütün insanlığa miras qoyulmuş mədəni irsimizdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Arxeologiyası. I cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 445 s.
2. Rüstəmov C. N. Qobustan petroqlifləri, Bakı, “Kooperasiya”, 2003, 104 s.
3. Джадарзаде И. М. Гобустан- наскальные изображения, Баку, Изд. “Элм”, 1973, 346 s.

Mil düzünün orta əsr abidələrinin arxeoloji tədqiqinə dair

Vüsal Əliyev

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində Alt Paleolitdən başlayaraq bütün tarixi-arxeoloji dövrlərə aid maddi mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan Qarabağ bölgəsinin müstəsna rolu vardır. Təbii-coğrafi cəhətdən Qarabağ Kür və Araz çaylarının arasında yerləşir və bir-biri ilə six əlaqədə olan iki hissədən ibarətdir – Düzən Qarabağ və Dağlıq Qarabağ. Öz növbəsində Düzən Qarabağın da əsas hissəsini Mil düzü təşkil edir. 1926-1928-ci illərdə Mil-Qarabağ düzündəki köçmə və oturaq təsərrüfatı tədqiq etmiş M.N.Avdeyev də qeyd edir ki, Mil düzü yerli addır və görünür, Mil-Minarə ilə bağlıdır. Kür və Araz çayları arasındaki üçbucaq isə indi də bütünlüklə “Qarabağ düzü” adlanır və Qarqarçayı aşış şimala doğru uzanır (21, s. 17).

Azərbaycan toponimləri ensiklopediyasında qeyd olunur ki, “Mil düzünün adını ilk dəfə Qətran Təbrizi (X əsr) çəkmişdir” (5, s. 108). Halbuki, XI əsr (X əsr yox) Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi əsərlərində belə bir ifadə işlətməyib. Tədqiqatlar Beyləqan toponiminin özünün “düzənlik”, “çöl” mənasını verdiyini və onun Mil düzünün qədim adı kimi qəbul edildiyini göstərir (4, s. 90). Beyləqan şəhərindən, onun monqollar tərəfindən dağıdılmasından, Əmir Teymurun bu şəhəri bərpa etmək planlarından bəhs edən görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində göstərilir ki, burada sultanların qəbirləri üzərində iki uca minarə var imiş və “bunlardan birisi yarımda xaraba halında indi də mövcuddur. Buna görə, xalq Bəyləqanı Millər deyə adlandırır” (7, s. 95-96). Arxeoloji materiallar bişmiş kərpicdən tikilmiş, üzəri müxtəlif rəngli və ölçülü kaşalarla bəzədilmiş Mil-Minarənin XI-XIII əsrlərə aid olduğunu sübut edir.

Azərbaycanda Kür-Araz ovalığının bir hissəsini təşkil edən Mil düzü qərbdən Qarabağ silsiləsi ilə əhatələnir, şimal-qərbdən Qarabağ düzü ilə qovuşur. O, Şirvan düzündən Kür çayı, Muğan düzündən isə Araz çayı vətəsilə ayrılır. Hündürlüyü dağlıq hissədə 500 metrə çatdığı halda, şərqdə dəniz səviyyəsindən aşağıdır. Antropogen çöküntülərdən təşkil olunan səthi hamar, zəif pilləlidir. Seyrək çay şəbəkəsinə malik olan bu düzədə yarimsəhra və quru çöl landşaftı inkişaf etmişdir (2, s. 561).

Son antik və erkən orta əsrlərdə Mil düzünün bir hissəsi qədim Azərbaycan dövləti olan Albaniyanın Paytakaran vilayətinə daxil idi. İlk dəfə Sasani şahı I Şapurun Nəqş-i-Rüstəm kitabəsində adı çəkilən bu vilayət Mil və Muğan düzərinin bir hissəsini, Kür çayından cənuba olan ərazini tutur, şərqdə Xəzər dənizinə dək uzanırdı. Orta əsr fars-ərəb mənbələrində Pay-

takaran Balasaqan, daha əvvəllər – antik dövrdə isə yunan-roma mənbələrin- də Kaspiana adlanmışdır (3, s. 16). Müxtəlif dövrlərdə Mil düzünün Gərgər (Qarqar), Honaşen, Peyğəmber düzü adlanmasına da rast gəlinir. Hazırda Füzuli, Beyləqan, Xocavənd, Ağcabədi və Ağdam camaatı bu düzə daha çox “Haramı düzü” deyirlər. Mənbələr tarixən bu düzdə gur həyat olduğunu təsdiq edir. Məsələn, X əsr ərəb coğrafiyasunas səyyahı Əbu Düləf “Risalə”sində gəzdiyi ölkələrdən, o cümlədən Azərbaycandan danişarkən yazır: “Varsan və əl-Beyləqan şəhərləri Balasakan düzündə yerləşir. Bu düzdə beş min və ya daha çox xaraba kənd var. Halbuki onların evlərinin divarları və binaların bəzilərinin özülü dağılmamışdır. Deyirlər ki, həmin kəndlər Allah- taalanın “Quranda” zikr etdiyi ar-Rasın sahiblərinin olmuşdur” (20, s. 80).

Mil düzü abidələrinin arxeoloji tədqiqi XIX əsrin sonlarından baş- lanmış və hal-hazırda da davam etməkdədir. Həmin abidələr sırasında ən ge- niş şəkildə öyrəniləni Beyləqan rayonu ərazisində yerləşən və orta əsr mən- bələrində Beyləqan şəhəri kimi öz əksini tapmış Örənqala abidələr kom- leksidir. Sovet dövründə burada müəyyən fasılərlə 20 ilə yaxın müddətdə arxeoloji tədqiqat işləri aparılmışdır. Mil düzünün digər orta əsr abidələrin- dən Qaratəpə, Qalatəpə, Qurdəpə, Əmirəhmədtəpə və b.-nın adını çəkmək olar. Təqdim etdiyimiz hazırkı məqalədə məqsəd mövcud tarixi-arxeoloji ədəbiyyat əsasında Mil düzünün orta əsr abidələrinin arxeoloji tədqiqinə dair ətraflı və ümumiləşdirilmiş məlumat verməkdən ibarətdir.

Örənqala şəhər yeri. Örənqala şəhər məskənidə 1933, 1936, 1951, 1953-1958 və 1959-1968-ci illərdə məqsədyönlü arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Örənqala haqqında arxeoloji və tarixi məlumatların tədqiqi ilə İ.İ.Meşşaninov, Ə.K.Ələkbərov, İ.M.Cəfərzadə, Y.A.Paxomov, A.A.İessen, Q.M.Əhmədov, A.L.Yakobson və başqaları məşğul olmuşdur (11, s. 4).

Örənqala şəhər yeri Mil düzündə, indiki Beyləqan rayonunun mərkə- zindən təxminən 17 km şimal-qərbdə yerləşir. Onun ərazisi təxminən 36 hektardır (11, s. 6). Örənqalanın ətrafında müxtəlif ölçülü təpələr vardır. Bu təpələrin böyük əksəriyyəti şəhər yerindən qərb istiqamətində yerləşmişdir. Qərbə doğru təpələr 2,5 km-ə qədər uzanır və nəhayət, Mil-Minarə adlı abidə XIX əsrin birinci yarısında müəyyən qədər salamat qalsada, XIX əsrin ikinci ya- rısında tamamilə dağılmışdır (11, s. 8).

Örənqala şəhər yeri haqqında ilk elmi əsərin müəllifi akademik İ.İ.Meşşaninov olmuşdur (33, s. 5-31). İ.İ.Meşşaninov II Dünya müharibəsi dövründə – 1944-cü ildə yazdığı başqa bir məqaləsində Örənqala şəhər yerinin ümumi təsvirini vermiş, orta əsrlərdə onun iqtisadi və siyasi rolun- dan bəhs etmişdir (32, s. 7-8).

Örənqala şəhər yeri haqqında müəyyən qədər məlumat A.K.Ələkbə- rovun “Örənqala qazıntıları” adlı məqaləsində də rast gəlirik (23, s. 64-70).

Müəllifin irəli sürdüyü fikirlərdən xüsusilə maraq doğuranı onun ilk dəfə olaraq şəhərin çiçəklənmə dövrünü XII əsrdən hesab etməsi, Beyləqanın əvvəlki adının Paytakaranla əlaqələndirməsi, Örənqalanın Beyləqan şəhərinin xarabaları olması haqqında nəticələridir (10, s. 10).

İ.M.Cəfərzadənin “1951-ci ildə Örənqala qazıntı işləri” adlı məqaləsində Örənqala şəhər yerinin daha geniş təsviri verilir və şəhərin şimal-şərq qala divarlarında aparılmış qazıntıların nəticələrindən danışılır. Müəllif Kiçik şəhərin Böyük şəhər xarabaları üzərində qurulduğu fikrini ortaya atır. Sonrakı tədqiqatlar nəticəsində bu fikir həqiqətən də öz təsdiqini tapmışdır. Lakin müəllif şəhərin əsasının qoyulmasını e.ə. IV əsrin sonlarına aid etmiş və onun tarixi adının isə “Yunan” olduğu fikrini bildirmişdir (24, s. 109-135). Bu fikri Örənqalanın növbəti tədqiqatçılarından heç biri dəstəkləməmişdir. İ.M.Cəfərzadənin yuxarıda qeyd olunan məqaləsində Örənqala ilə bağlı əfsanələrdən də bəhs olunmuşdur. Bu əfsanələrin birində Makedoniyalı İsgəndər şərqə yürüş zamanı Azərbaycanda Oltanqala və Örənqala adlı iki qala tikdirməsi haqqında xəbər verilir (8, s. 116-117).

Örənqalanın əsaslı surətdə arxeoloji tədqiqi 1953-cü ildən başlanmışdır. Həmin ilin qazıntıları haqqında ilk məlumatı A.A.İessen “1953-cü ildə Azərbaycan ekspedisiyasının işləri” adlı məqaləsində vermişdir (27, s. 115-128). “Azərbaycan (Örənqala) arxeoloji ekspedisiyasının əsərləri”nın 1-ci cildini isə Örənqala şəhər məskəninə aid ilk sanballı əsər hesab etmək olar. Bu əsərin ən qiymətli cəhəti odur ki, Örənqala 1953-1955-ci illərdə aparılmış qazıntılardan əldə edilən materialların böyük əksəriyyəti nəşr olunmuş, toplanmış artefaktlar ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən (məsələn, A.L.Yakobson, N.V.Minkeviç-Mustafayeva) hazırlanmış müfəssəl hesabatlarda və məqalələrdə (B.A.Şelkovnikov, A.V.Rəhimov, Q.M.Əhmədov, A.L.Yakobson və b.) öz əksini tapmışdır (10, s. 10).

Örənqala haqqında yazılmış əsərlərin içərisində 1959-1968-ci illərdə Örənqala arxeoloji ekspedisiyasına rəhbərlik etmiş Qara Əhmədovun 1979-cu ildə çap etdirdiyi “Orta əsr Beyləqan şəhəri” adlı kitab xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsərdə orta əsr Azərbaycan şəhəri olan Beyləqanın ictimai-iqtisadi və siyasi tarixi, həmçinin mədəni-məişət həyatı, şəhərin meydana gəlməsi, formalaşması, inkişaf dövrləri və tənəzzülə uğraması səbəbləri yazılı mənbələr, numizmatik və xüsusilə zəngin arxeoloji materiallar əsasında araşdırılmışdır (10, s.3). Əsərdə Örənqala haqqında danışılarkən onun yaxınlığında yerləşən digər abidələr haqqında da müəyyən məlumatlar verilmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, Q.Ə.Əhmədov bu əsərində yaşadığı dövrün müəyyən tələb və çətinliklərinə baxmayaraq, Azərbaycanın siyasi və tarixi maraqlarını elmi dəlillər vasitəsilə müdafiə etmişdir. Bütövlükdə isə, Örənqala tədqiqatları Azərbaycan arxeologiyasında orta əsrlər arxeologiyasının ayrıca bir sahə kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Xatırladaq ki, Örənqala sözünün mənşəyi və abidənin hansı tarixi şəhərin xarabalıqları olması haqqında uzun müddət mübahisələr getmişdir. Burada ilkin arxeoloji tədqiqatlar aparmış akademik İ.I.Meşşaninov və İ.M.Cəfərzadə belə qənaətə gəlmışdır ki, Örənqala şəhərin əsl adı deyil və bu ad ona “örənə”, yəni virana qaldıqdan sonra yerli əhali tərəfindən verilmişdir (33, s. 118). Orta əsr mənbələrində də “Örənqala” adlı toponimə rast gəlinmir. Yalnız XVI əsrə Rusiyada tərtib edilmiş bir coğrafi xəritədə Kür çayından cənubda “Uren” adlı şəhər yeri qeyd edilmişdir (30, s. 89).

1933-cü ildə professor Y.A.Paxomov (33, s. 28), 1936-cı ildə isə Ə.K.Ələkbərov (22, s. 67) tarixi məlumatlara əsaslanaraq Örənqalanın həqiqətən orta əsr Beyləqan şəhərinin xarabalığı olması fikrini irəli sürmüştür. Lakin onlar öz fikirlərini elmi dəlillərlə əsaslandırb nəşr etdirmədiklərindən bu məsələ bir müddət açıq qalmışdı. İ.M.Cəfərzadə 1951-ci ildə yazdığı əsərdə qeyd etmişdir ki, Örənqala Beyləqan şəhərinin deyil, orta əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində qeyd olunan Yunan adlı şəhərin xarabalığıdır (8, s. 135). İ.Cəfərzadənin bu fikrinə reaksiya verən A.A.İessen 1953-cü ildə Örənqala qazıntılarına həsr etdiyi hesabatında bir sıra ərəb səyyahlarının verdikləri şəhərlərarası məsafələr haqqında məlumatları nəzərdən keçirməklə Y.A.Paxomov və Ə.K.Ələkbərovun fikrini düzgün saymışdır (27, s. 127-128).

Örənqala şəhərinin hansı şəhərə aid olması haqqında mübahisələrə yalnız 1955-ci ildə son qoyulmuşdur: abidənin sənətkarlar məhəlləsində qazıntı aparılan zaman bir ədəd bütöv və dörd ədəd istehsalat tullantısı olan şar-konusvari qab parçası aşkar olunmuşdur. Onların üzərinə bişməzdən əvvəl kiçik möhürlər vurulmuşdur. Möhürlərin içərisində isə ərəbcə “Fəzlun Beyləqanda hazırlanmışdır” sözləri yazılmışdır. Bu qab parçalarının istehsalat tullantısı olması, yəni başqa yerdən gətirilməsinin mümkünzsizlüyü Örənqalanı Beyləqan şəhərinin xarabalıqları hesab edən alımların fikrini qəti şəkildə təsdiq etmişdir (11, s. 14).

Qalatəpə şəhər yeri. Qalatəpə Ağcabədi rayonunun Salmanbəyli kəndi yaxınlığında, Qarqarçayın sağ sahilində yerləşir. Təpənin şimal tərəfdən hündürlüyü 20 metrə çatır. Azərbaycan ərazisində qədim suvarma sistemlərindən biri olan Gavurarx burada Qarqarçayla kəsişir. Yuxarı və aşağı hissədən ibarət olan şəhər məskəninin ümumi sahəsi 26 hektara yaxındır. Bu ərazi antik və erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının Utı (Vtiya) vilayətinə daxil idi. Strabon “Coğrafiya” əsərində bu vilayətə daxil olan iki şəhərin (Ayniana və Anariaka) adını çəkmişdir (19, 7-ci fəsil). IX-X əsr ərəb müəlliflərinin (Kufi, İstəxri, Ibn Hövqəl, Müqəddəsi) əsərlərində isə Ayniana (yaxud Enian) şəhər adına yeni formada – “Yunan” şəklində rast gəlinir (20, s. 91, 114, 136).

Mənbələri təhlil edən Z.İ.Yampolski Enianı qədim Azərbaycan şəhəri kimi səciyyələndirir (39, s. 366-369). R.S.Məlikov bu şəhərin xan və ya xanxani adlı alban tayfaları tərəfindən inşa olunması ehtimalını irəli sürmüş (31, s. 124-125), K.V.Treverə görə isə, Enian əslində Xanxan adlanmış və əvvəllər Albaniyanın Uti, sonralar isə Paytakaran vilayətinin tərkibində olmuşdur (38, s. 143).

XX əsrin ortalarında orta əsr Beyləqan şəhər xarabalığında – Örən-qalada tədqiqat aparan alimlər (A.İessen, İ.Cəfərzadə və b.) Yunan şəhəri və onun lokalizəsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Q.M.Əhmədov Qalatəpənin Mil düzündə az-çox şəhər xarabalığına bənzəyən yaşayış yeri olduğunu vurgulamış, onun Enian adlı şəhərin qalıqları olması barədə mülahizə yürütmüşdür (10, s. 15).

Qalatəpə ətrafında 1897-ci ildə ilk kəşfiyyat işləri aparan Şuşa realni məktəbinin müəllimi E.Resler Gavurarxin yatağında antik dövrlə aid küp qəbirləri aşkara çıxarmışdır (37, s. 155-156). 1927-ci ildə Ə.K.Ələkbərov Qalatəpə şəhər xarabalığı ətrafında qazıntı aparmış və bir neçə küp qəbir açmışdır (22, s. 37-44). 1974-cü ildə F.L.Osmanov Qalatəpədə yoxlama şurf qoymuş, burada dulus kürəsinin izlərinə və orta əsr saxsı məməlatina rast gəlmişdir (34, s. 23-27).

Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyasının Qalatəpə dəstəsi T.R.Əliyevin rəhbərliyi ilə 2008-ci ildən Qalatəpə antik və orta əsr şəhər yerində tədqiqatlara başlamışdır (13, s. 78-83).

2008-2012-ci illərdə Qalatəpədə 300 kv.m sahədə qalınlığı 10 metrə yaxın mədəni təbəqə qazılaraq tədqiq edilmişdir. İlk tədqiqatlar abidənin 0,7-0,8 m qalınlığında olan üst qatının orta əsrlərə – IX-XIII əsrin əvvəllərinə aid olduğunu göstərmişdir. Bu təbəqədə bişmiş kərpicdən inşa olunmuş tikili qalıqları, ocaq yerləri, suvaqlı döşəmə açılmış, saxsı, daş, şüşə və metaldan hazırlanmış əşyalar əldə olunmuşdur.

2013-cü ildə Qalatəpə akropolunun cənub hissəsində qala divarlarının quruluşunu aydınlaşdırmaq üçün yağış sularının açdığı yarganda uzunluğu 24 (şərq – qərb istiqaməti üzrə), eni isə 1,5 m olan sahə təmizlənmişdir. Burada bişmiş kərpiclərdən (29 x 27 x 7 sm; 27 x 12 x 6,5 sm) 4 m enində inşa olunmuş orta əsrlərə aid qala divarının qalıqları aşkara çıxarılmışdır (14, s. 228).

2013-2016-cı illərdə Qalatəpə II qazıntı sahəsində (200 kv.m) tədqiqatlar aparılırkən orta əsrlərə aid 1,6 m qalınlığında mədəni təbəqə açılıb öyrənilmişdir. Bu təbəqə şirli qablarla çox zəngindir. Onların bəziləri ornamentinə, hazırlanma texnologiyasına görə gözəl sənət nümunələridir. Boş-qab tipli belə qablardan birinin içərisinə ərəb qrafikası ilə yazılmış epiqrafik mətni xatırladan naxış həkk olunmuş, mərkəzdəki kiçik dairədə isə həyat

ağacına bənzər nəbatı təsvir yerləşdirilmişdir. İçərisi yaşıl şirlə örtülü başqa bir qab isə qoşa xətlərlə tor şəklində naxışlanmışdır (14, s. 230-231).

Tapıntılar göstərir ki, relyefdən asılı olaraq Qalatəpənin 0,7-1,1 metrədək olan üst mədəni təbəqəsi XI-XIII əsrlərə aiddir. Burada bişmiş (ölçüləri: 23 x 23 x 4 sm və 28,5 x 27 x 5 sm) və ciy kərpiclərdən tikili qalıqlarına, təndir qurğularına, təsərrüfat quyularına, müxtəlif çeşidli, hətta bir qismi bütöv olan saxsı qab nümunələrinə, çay daşlarından əmək alətlərinə, şüşə və metaldan bəzək əşyalarına təsadüf edilmişdir. Qazıntı nəticəsində gil qapaqların, qazanların, bardaqların naxışlı şirli qabların, kaşıların, çıraqların, şüşə bilərziklərin böyük bir kolleksiyası toplanmışdır. Bu maddi qalıqlar ən yaxın oxşarlarını Örənqalanın (qədim Beyləqanın) XI-XIII əsr təbəqəsindən tapır. Maraqlıdır ki, I qazıntı sahəsinin orta əsr təbəqəsindən fərqli olaraq II qazıntı sahəsində qalın divarlı konusvari qablara – sferokonuslara rast gəlinməmişdir. Qazıntı zamanı (kv. B1 və D2) təsərrüfat quyuları ilə yanaşı üç ədəd təndir qurğusu da açılmışdır. Onların ağızlarının diametri demək olar ki, eynidir: 63 sm. Qazıntı sahəsinin ayrı-ayrı yerlərindən tapılan və ağızlarının kənarları kəndirvari naxışlanmış, alt hissəsində güclü yaniq izləri olan iri saxsı qapaqlar ölçülərinə görə məhz belə təndirlərin ağızını örtmək üçün istifadə edilmişdir (14, s.230).

B1 kvadratından şirli çıraqla yanaşı bir ədəd Eldənizlər dövrünə aid beşkünclü mis sikkə də tapılmışdır. II qazıntı sahəsində 1,6 m-dən altda yerləşən təbəqədə şirli keramikaya rast gəlinmir. Bu, eləcə də bəzi tapıntılar (Erkən Oerta əsrlər üçün səciyyəvi olan şüşə qədəh qırıqları, qum qarışığı gildən kobud hazırlanmış saxsı qab fragmentları və s.) həmin təbəqənin orta əsrlərin daha erkən çağlarına aid – təxminən V-VIII əsrlərə aid olduğunu göstərir.

Qalatəpə şəhər yerindən və nekropolundan əldə edilən qədim artefaktlar Albaniyanın Ayniana və ya Enian şəhəri haqqında məlumat vermiş Strabonun yaşadığı dövrlə üst-üstə düşür. Hələ e.ə. III-II əsrlərdə meydana gələn bu şəhərdə b.e.-nın ilk əsrlərində gur həyat olmuş, memarlıq, sənətkarlıq, qonşu bölgələrlə mədəni-iqtisadi əlaqələr inkişaf etmişdir.

III əsrə başlanan Sasani-Roma müharibələri şəhərin tənəzzül dövrünə qədəm qoymasına səbəb olmuşdur. Erkən orta əsrlərin böyük dövlətləri (Sasani, Bizans, Ərəb, Xəzər) arasında döyüş meydanına çevrilən tarixi Mil-Qarabağ düzündə, o cümlədən qədim Ayniana (Enian) şəhərində həyat ritmi pozulmuşdur. Görünür, ərəb müəllifi Əbu Duləfin (X əsr) bəhs etdiyi beş mindən çox atılmış kənd və qalalar da həmin müharibələrin qurbanları idi. Xilafətin tənəzzülündən sonra Qalatəpə şəhər yerində həyat yenidən canlanmışdır. Lakin XIII əsrin əvvəllərində monqol yürüşləri nəticəsində orta əsr müəlliflərinin “Yunan” adlandırdıqları bu şəhərdə həyat qəflətən sönmüş, şəhər birdəfəlik tərk edilmişdir. Görünür, əhali işgalçılardan xilas olmaq

üçün əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi Qarabağın dağlarında və meşələrində öz-lərinə sığınacaq tapmışdır (17, s. 105-106).

Qaratəpə yaşayış yeri. Mil düzündə, Beyləqan şəhər xarabalıqlarından 4 km şimal-qərbdə, Beyləqan rayonunun Kəbirli kəndinin ərazisində yerləşən bu abidə kənd tipli yaşayış məskəninin qalıqlarıdır. Burada yaşayış məskəni dəmir dövrünə aid qədim yaşayış yeri üzərində salınmışdır. Hündürlüyü 4 m, diametri 140 m olan bu təpədə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində qalınlığı 4,6 m olan, üç mədəni təbəqəyə ayrılan maddi mədəniyyət qalıqları yatımının varlığı müəyyən olunmuşdur (29, s. 72). Qalınlığı 0,8 m-ə çatan, XI-XIII əsrin əvvəllərinə aid edilən üst mədəni təbəqədə ciy kərpicdən inşa olunmuş tikili qalıqları, ocaqlar, təndirlər, müxtəlif təsərrüfat quyuları aşkarlanıb tədqiq edilmişdir. Burada habelə üzərinə gil suvaq çəkilmiş təxminən 3x4 m ölçüdə döşəmə qalıqları da qeydə alınmışdır. Ehtimal ki, bu qalıqlar çubuqdan hörülmə evlərə aiddir (28, s. 222). Qazıntılar zamanı tapılmış maraqlı inşaat materiallarından qapının dabandaşını qeyd etmək olar. Yaşayış yerindən tapılmış arxeoloji materiallar o qədər də çox olmayıb, əsasən, şirli və şırsız saxsı qablarla təmsil olunmuşdur. Tapılan materiallar əsasında müəyyən edilmişdir ki, Qaratəpə yaşayış yerinin bütün mövcudluğu dövründə qədim sakinlərinin əsas təsərrüfatını əkinçilik və maldarlıq təşkil etmişdir (35, s. 67). Ö.S.İsmizadənin qənaətinə görə, lap əvvəldən bütöv kompleks şəklində inşa olunan Qaratəpədə öz qohumları ilə birlikdə varlı tayfa əyanları yaşamış və onların geniş təsərrüfatla məşğul olan çoxsayılı qulluqçuları olmuşdur (28, s. 227).

Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, monqolların yürüşü ilə əlaqədar Qaratəpə kənd tipli yaşayış yerində həyat kəsilmiş, sakinlər onu tərk etmiş, sonradan maldar əhali bu təpədən qəbiristanlıq kimi istifadə etmişdir (1, s. 107).

Nərgiztəpə yaşayış yeri. Xocavənd rayonunda yerləşən Nərgiztəpə Mil düzündən qərbdə - Qarabağ silsiləsinin dağ ətəklərinin Mil düzü ilə kəsişməsində, Qaraçığ dağının 7-8 kilometrliyində, Xonaşen (Hunaşen) çayından 0,7 km cənub-qərbdə təbii yüksəklik üzərində yerləşir. Onun hündürlüyü 8 m, sahəsi isə 1,3 ha-a yaxındır. Bu ərazi Dağlıq Qarabağın Azərbaycan nəzarəti altında qalan bir parçası kimi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Buradan hazırda işğal altında olan keçmiş rayon mərkəzi Martunini, Kuropatkino qəsəbəsini və vandallar tərəfindən yandırıllaraq dağıdılmış Muğanlı kəndinin qalıqlarını müşahidə etmək mümkündür (16, s. 68).

Nərgiztəpə haqqında ilk məlumatı hələ XX əsrin ortalarında Mil-Qarabağ bölgəsində tədqiqat aparan Azərbaycan Arxeoloji Ekspedisiyasının rəhbəri A.A.İessen vermişdir (26, s. 19). O, orta tunc dövrünə və antik dövr küp qəbirləri mədəniyyətinə aid keramika nümunələrinə əsaslanaraq Nərgiztəpəni çoxtəbəqəli abidə kimi qeydə almışdır. Lakin 60 ilə yaxın ötən bir

dövr ərzində bu abidədə arxeoloji tədqiqat işləri aparılmamışdır. 2013-cü ildə isə Nərgiztəpə yenidən diqqəti cəlb etmiş, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Xocavənd rayonunun cəbhə xətti boyunca olan ərazi-lərində ilkin kəşfiyyat-axtarış işləri aparmaq məqsədilə Nərgiztəpə arxeoloji dəstəsini təşkil etmiş, 2014-2015-ci illərdə isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Elmin İnkışafi Fondunun dəstəyi ilə bu abidədə intensiv tədqiqatlar aparılmışdır. Nərgiztəpənin ətrafında Tunc və Erkən Dəmir dövrü, Antik dövr abidələri ilə yanaşı, orta əsrlərə aid yaşayış yerləri, tikili qalıqları və qabırıstanlıqlar da var. Abidənin cənub ətəyindəki qəbirüstü daşlardan bəzilərinin üzərinə qazma üsulu ilə müxtəlif işarə və damğalar (ox, kaman və s.), oyma naxışlar salınmışdır. Belə təsvirlər oğuz türklərinin adı ilə bağlı olub Azərbaycanda erkən orta əsrlərdən yayılmağa başlamışdır (16, s. 68).

Rəvayətlərə görə, Kitabi-Dədə Qorqud dastanındakı əhvalatların müəyyən hissəsi, əsasən də Qaraca Çobanla bağlı hadisələr məhz bu abidə ətrafında baş vermişdir, buradakı iri həcmli daşlar isə Qaraca Çobanın sapand daşları və ya daşa dönmüş qoyunlardır. Dastan qəhrəmanı Qazan xan isə dastanda “Qaraçığın qaplanması” adlandırılır. Təsadüfi deyildir ki, Nərgiztəpə yaxınlığında Qarabağ dağ silsiləsinə məxsus yüksəkliklərdən birinin adı da məhz “Qaraçığ”dur. Onun hündürlüyü 632 metrdir (18, s. 70).

Nərgiztəpədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı müəyyən edilmişdir ki, abidənin üst təbəqəsi orta əsrlərə (IX-XIII əsrərə) aiddir. Bu təbəqədə ocaq yerləri açılmış, şirli və şırsız keramika nümunələrinə, daşdan əmək alətlərinə rast gəlinmişdir.

Əmirəhməd təpəsi adlı orta əsr yaşayış yeri Mil düzündə - Ağcabədi rayonunun Kəbirli kəndi ərazisində, Govuraxın sağ tərəfində, ondan 1,2 km məsafədə diametri 130 m, hündürlüyü isə 2,5 m olan təpənin üstündə yerləşir. Abidənin mövcud olduğu sahədən və ətraflarından xeyli miqdarda şirli və şırsız saxsı qab qırıqları tapılmışdır. Həmin saxsı nümunələri IX-XIII əsrərə aiddir (15, s. 52). XX əsrin ortalarında Kəbirli kəndinin əvvəlki qəbiristanlığı Əmirəhmədtəpənin üzərində olmuşdur. Ənənəvi olaraq abidənin ətrafi əkin yeri kimi istifadə edilir.

Qurdəpə yaşayış yeri Ağcabədi rayonunun Aran kəndində, Gavuraxın sol sahilində yerləşən kənd tipli yaşayış məskənidir. Dəniz səviyyəsindən təxminən 60 m yüksəklikdə olan bu abidə dairəvi şəkildədir, diametri 110 m, ətraf ərazidən hündürlüyü 1,7 m-dir. Təpənin şimal tərəfindən Govurax keçir, qalan üç tərəfdən isə abidə ev və həyətyanı sahələrlə əhatə olunub. 1976-cı ildə Qurdəpədən 120 m məsafədə yerləşən sahədən böyük təsərrüfat küpü aşkar edilmişdir. Bu tapıntı yaşayış məskəninin keçmişdə daha böyük ərazini əhatə etdiyini söyləməyə imkan verir. Yaşayış yerinin şimal-qərb tərəfində 16 kv.m sahədə arxeoloji qazıntı aparılmış, IX-XIII əsrlərə

aid maddi mədəniyyət qalıqları, əsasən, şırsız və şirli saxsı qab qırıqları tapılmışdır (15, s. 53). Abidənin yaxınlığında kanal tikintisi zamanı antik dövr sütun altlıqlarına oxşar iki ədəd daş sütun allığı aşkarılmışdır. Bu təpintilər, eyni zamanda orta əsr saxsı qabları ilə yanaşı, buradan e.ə. I minilliyyin ikinci yarısına aid materiallara da təsadüf edilməsi bəhs etdiyimiz abidənin çoxtəbəqəli olduğunu təsdiq edir. Arxeoloji materialların təhlili Qurdəpənin alt təbəqəsinin Qaratəpənin alt təbəqəsi ilə eynilik təşkil etdiyini (e.ə. VII-VI əsrlərə aid olduğunu) göstərir (12, s. 82-87).

Yuxarıda bəhs olunan hər iki yaşayış yeri (Əmirəhmədtəpə və Qurdəpə) vaxtilə Govurarxın yanı ilə uzanan karvan yolu üstündə yerləşmişdir və onlar Mil düzündəki orta əsr şəhər məskənləri olan Qalatəpə ilə Örənqala arasında əlaqə rolunu oynamışlar (1, s. 103).

Mil düzünün orta əsr şəhərləri Araz və Kür çaylarından çəkilmiş suvarma şəbəkəsi (kanalları) vasitəsi ilə təchiz olunurdu. Bu baxımdan başlanğıcını Araz çayından götürən, ümumi uzunluğu 60 km olan Govurarx, Mil düzünün, o cümlədən Beyləqan şəhərinin təsərrüfat həyatında mühüm əhəmiyyətə malik idi (10, s. 93). Ətraf ərazidə su mənbəyi olmadıqda və ya kifayət etmədiqdə suyun yer səthinə yaxın olan sahələrdə quyu və ovdanlar qazmaqla yeraltı sulardan istifadə edildi (1, s. 83).

Orta əsr memarlığı içərisində Arran məktəbinin xüsusi rolü var idi. Memarlıq məktəbinin başlıca mərkəzləri Bərdə, Gəncə, Şəmkir, Beyləqan və Dəbil şəhərləri olmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə, bu memarlıq məktəbinin rüseyimləri ilkin olaraq IX əsr də Bərdədə təşəkkül tapmış, X-XI əslərdə Gəncədə, Şəmkirdə, Dəbildə və Beyləqanda inkişaf etmiş, XII əsr də çiçəklənmə çağını yaşamış, monqol işğalından sonra öz əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdir. Arran memarlıq məktəbinin öyrənilməsində onun nümayəndələrinin ərazisində aparılan arxeoloji qazıntı işlərinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür (9, s. 85).

Mil düzündə ilk monqol yürüşlərindən sonra demək olar ki, həyat sönümüş, bir vaxtlar çiçəklənən şəhər və kəndlər xarabalığa çevrilmişdir. Yalnız XIII əsrin ikinci yarısında – Azərbaycan ərazilərinin monqol Hülakülər dövlətinin tərkibinə qatılmasından, bu dövlətin əsas, mərkəzi bölgələrindən biri olmasından sonra Mil düzündə nisbi sabitlik yaranmış, müəyyən canlanma başlanılmışdır. Mil düzünün bəzi abidələrində aparılan tədqiqatlar bunu təsdiq edir. Məsələn, indiki Füzuli rayonu ərazisində 1273-1274-cü illərdə memar Əli Məcidəddin tərəfindən Şeyx Babı Yaqubinin şərəfinə çox möhtəşəm bir türbə ucaldılmış, xanəgah tikilmişdir. Burada aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində nüfuzlu və müqəddəs şəxslərin dəfn olunduğu yeraltı məqbərələr açılmışdır (6, s. 74-75).

Azərbaycan tarixinin tədqiqində Mil düzü abidələrinin, o cümlədən şəhər və kənd tipli orta əsr yaşayış məskənlərinin öyrənilməsinin müstəsna

rolu vardır. Bu isə həmin bölgədə məqsədyönlü araşdırılmaların davam etdirilməsinə əsas verir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Arxeologiyası. Altı cilddə, VI cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cilddə, VI cild. Bakı, 1982, 608 s.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə, II cild. Bakı: Elm, 2007, 608 s.+24 s. illüstrasiya.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lügəti. İki cilddə, I cild. A hərfindən K hərfindən qədər. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
5. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopediyası. İki cilddə, II cild. Q hərfindən Z hərfindək. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
6. Alməmmədov X. Şeyx Babı Xanəgahı / Azərbaycanın qədim şəhər mədəniyyəti dünya urbanizasiya kontekstində. Beynəlxalq konfransın tezisləri. Qəbələ, 2012, s. 74-75.
7. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı: Xatun Pilus, 2010, 302 s.
8. Cəfərzadə İ.M. 1951-ci ildə Örənqalada aparılmış arxeoloji qazıntı işləri // Azərb. SSR EA Tarix və fəlsəfə institutunun əsərləri, IV cild, Bakı, 1954, s.109-138.
9. Dostiyev T. Azərbaycan orta əsr şəhərləri (IX-XIII əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 200 s.
10. Əhmədov Q.Ə. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979, 198 s.
11. Əhmədov Q.M. Örənqala. Bakı, 1962, 113 s.
12. Əliyev T.R. Əmirəhməd və Qurdəpələri haqqında ilk məlumat // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1982, № 1, s. 82-87.
13. Əliyev T.R., Babayev F.İ. Mil-Qarabağ bölgəsində Qafqaz Albaniyasının daha bir şəhəri aşkar olundu / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2008, s.78-83.
14. Əliyev T.R., Babayev F.İ., Hüseynova G.İ., Əliyev V.T. Mil-Qarabağ ekspediysiisi Qalatəpə dəstəsinin 2013-2014-cü illərdə apardığı çöl tədqiqatları haqqında / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar (2013-2014). Bakı, 2015, s. 228-234.
15. Əliyev T.R. Gavuraxboyu arxeoloji abidələr / S.Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: Elm, 1994, s.52-54.
16. Əliyev T.R., İbrahimli B.İ., Hüseynova G.İ. Nərgiztəpədə ilkin arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 2015, cild 18, №1, s. 67-75.
17. Əliyev V.T. Qalatəpə şəhər məskəninin orta əsr təbəqəsində tədqiqatlar (ingilis dilində) / Qarabağın arxeoloji irsi. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2016, s. 105-106.
18. Izahlı coğrafi adlar lügəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, 266 s.
19. Страбон. География в 17 книгах. Пер., статья и коммент. Г.А.Стратановского. Москва: Ладомир, 1994, 944 s.

20. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşunas – səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 221 s.
21. Avdeev Mih. Мильско-Карабахская степь. Баку, 1929, 259 с.
22. Alekperov A.K. Культура кувшинных погребений Азербайджана / Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960, с.37-44.
23. Alekperov A.K. Раскопки Оренкалы / Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960. с. 64-70.
24. Dжафазаде И.М. Археологические раскопки городища Оренкала в 1951 г. / Труды Института истории и философии АН Азерб. ССР, т. IV, Баку, 1954, с.109-138.
25. Иессен А.А. Городище Орен-кала. Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, т.І, МИА СССР, № 67, Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, с.35-50.
26. Иессен А.А. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи / Труды Азербайджанской археологической экспедиции(1956-1960 гг.), том 2, МИА СССР, №125, Москва-Ленинград: Наука, 1965, с. 10-35.
27. Иессен А.А. Работы Азербайджанской экспедиции в 1953 году // КСИИМК, вып. 69, Москва: Изд-во АН СССР, 1957, с.115-128.
28. Исмизаде О. Ш. Раскопки на холме Каратепе в Мильской степи (1954-1958 гг.) / МИА СССР, т.2, № 125, Москва-Ленинград: Наука, 1965, с.195-228.
29. Исмизаде О.Ш. Итоги археологического исследования поселения на холме Каратепе / Археологические исследования в Азербайджане. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1965, с.72-86.
30. Книга Большому Чертежу. Под ред. К.Н.Сербина. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950, 232 с.
31. Меликов Р.С. Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества. Баку, 2003, 198 с.
32. Мещанинов И.И. История Азербайджана по археологическим памятникам / Сборник статей по истории Азербайджана. Вып.1. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1949, с. 7-8.
33. Мещанинов И.И. Краткий осведомительный отчет о работе Мильской экспедиции 1933 года. Труды АЗ ФАН СССР, 1936, т. XXV. Баку: АЗ ФАН СССР, с. 5-31.
34. Османов Ф.Л. Городище Галатепе в Мильской степи / Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1974 г.). Баку, 1975, с.23-27.
35. Османов Ф.Л. История и культура Кавказской Албании IV в. до н.э. - III в. н.э. Баку: Тахсил, 2006, 288 с.
36. Пахомов Е.А. Пайтакаран-Байлакан-Орен-Кала / Труды Азер-бай-джанской (Оренкалинской) экспедиции, т.І, МИА СССР, № 67, Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, с.15-32.